

UOT 808.5

Sevinc Soltanəliyeva

baş müəllim,

Heydər Əliyev adına Azərbaycan Ali Hərbi Məktəb

Bakı ş., Admiral Naximov küç., 18,

e-mail: sevincsoltan52@gmail.com

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİNİN MÜHÜM KEYFİYYƏTLƏRİ (düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, təmizlik və yığcamlıq)

Açar sözlər: *nitq mədəniyyəti, düzgünlük, dəqiqlik, aydınlıq, təmizlik, yığcamlıq.*

Giriş. Nitq, danışmaq kamil olanda, məntiqli və aydın ifadə formasında öz təsdiqini tapanda qarşı tərəfin qəlbinə yol tapa bilir, eyni zamanda qarşı tərəfi rahat edərək rahat ünsiyyət qurmağa, münasibət yaratmağa sövq edir. Nitq prosesində kamil nitqin bütün tələblərinə riayət etmək qarşı tərəfin bədii zövqünün, estetik görüşlərinin inkişafına təsir göstərməkdə önəmli rol oynayır.

Nitq, danışmaq fərdidir, hər bir şəxsin özünəməxsusdur. Ancaq hər bir fərdə məxsus olan nitq, danışmaq da meyar deyildir. İstənilən bir fikri, informasiyanı, elmi, bədii məlumatı başqalarına çatdırmaq xüsusi bir istedad tələb edən işdir. Ən başlıcası isə bu, mədəniyyətdir. Bütün sahələrin mədəniyyəti olduğu kimi, nitqin də mədəniyyəti vardır.

Mədəni nitq qeyri-mədəni nitqdən istifadə olunan zəngin söz ehtiyatı, dilin daxili qrammatik quruluşunun bütün incəliklərinə qədər gözlənilməsi ilə, intonasiyaya, xoş avaza, ritmə uyğun forması ilə seçilir. Yəni mədəni nitq tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübə tədbirlər kompleksidir [1, s. 194]. Başqa sözlə, nitq mədəniyyəti danışmaq və yazmaq zamanı orfoqrafik və orfoepik qaydalara, qrammatik qayda-qanunlara, üslub normalarına əməl etmək, zəngin söz ehtiyatına malik olmaq, nitqin etik normalarını gözləməkdir. Məhz nitq mədəniyyəti dedikdə, nitqin mövcudluğu və inkişafı üçün dildən ünsiyyət vasitəsi kimi müəyyən edilmiş qaydaları başa düşülür [2].

Ünsiyyət prosesində insanın nitq mədəniyyəti mühüm rol oynayır. Onun vəzifələrindən biri həmsöhbətinə xoş təsir bağışlamaqdır, onu inandırmaq, təsir etmək və razı salmaqdır. Bununla belə, insanın nitqinə əsasən onun mənəvi və intellektual inkişaf səviyyəsi, daxili mədəniyyəti haqqında fikir söyləmək mümkündür. Düzgün danışmaq və yazmaq, həmçinin söz və ifadələrdən ünsiyyət vəziyyəti və məqsədlərinə uyğun istifadə etmək bacarığı nitq mədəniyyətinin mühüm şərtidir.

Nitqin düzgünlüyü.

Nitq mədəniyyətindən kənar qalan nitq kamil nitq deyildir. Nitq mədəniyyətindən kənar qalan nitq dolğun, məntiqli, aydın, səlis nitq deyildir. Sadəcə olaraq nitqdır, danışqdır. Mədəniyyəti olan bütün sahələrin, o cümlədən nitqin mədəni tələbləri vardır. Mədəni tələblər çərçivəsində olan mədəniyyət də, nitq də heç kəsin dəyişə bilmədiyi dəyərlər, ölçülər üzərində qurulmalı və inkişaf etməlidir [3, s. 10]. Hər bir şəxs elə danışmalı, nitqini elə qurmalıdır ki, dinləyicilər onu aydın başa düşsün, həm də onun nitqinə həvəslə qulaq assın, danışığından xüsusi həzz alsınlar. Doğrudur, bu heç də asan başa gəlmir, hamıda yaxşı alınmır, bunun üçün böyük böyük, kiçiklə kiçik dilində danışmaq, nə barədə, nə məqsədlə, harada, hansı şəraitdə, kiminlə və ya kimlərlə danışdığını bilmək və bunları mütəlx nəzərə almaq lazımdır. Bu, nitq mədəniyyətinin əsas şərtidir. Deməli, nitq mədəniyyəti qrammatik cəhətdən düzgün cümlələr qurmaq, fikri aydın, dəqiq, məntiqli ardıcılıqla çatdırmaq, ədəbi dilin tələffüz, intonasiya, vurğu, fasilə kimi tələblərinə praktik əməl etmək bacarığıdır.

Nitqin düzgünlüyü eyni dərəcədə onun forması və məzmununa hesablanmış anlayışdır, yəni düzgün nitq formaca və məzmunca düzgün qurulmuş nitqdır. Düzgün nitqə yiyələnmək üçün təkcə qrammatik qaydalara riayət etmək azdır, ədəbi dilin digər normaları da nəzərdə saxlanılmalıdır. İlk növbədə cümlələr məntiqi cəhətdən düzgün qurulmalı, dilin fonetik, leksik və qrammatik normaları pozulmamalıdır.

Nitq mədəniyyəti isə o vaxt yüksək səviyyədə ola bilər ki, dil strukturunun bütün səviyyələrinin normaları formalaşmış olsun. Məsələn, fonetik norma, leksik norma, morfoloji norma, sintaktik norma formalaşmamışsa, ona ədəbi dil demək olmaz. Bütün səviyyələrdə dil vahid və ünsürlərinin yalnız ən nümunəvisi qəbul edilir ki, bu da həmin sahə üçün norma hesab edilir [4, s. 113].

Natiq yalnız dil normalarına əməl etdikdə, nitqi effektiv ola bilər. Fonetik normadan kənara çıxmaq əsl natiqi yüksək tribunadan aşağı səviyyəyə endirər. Təsəvvür edək ki, bir nəfər ya elmi məclisdə, ya böyük bir mitinqdə, ya iclasda mənsub olduğu dialektin —normaları ilə danışır. Onun necə qarşılanacağını təsəvvür etmək çətin deyil.

Düzgün nitq ifadə olunan fikrin həqiqiliyindən, doğru-dürüslüyündən çox asılıdır. Tarixi reallığı düzgün qiymətləndirə bilməyən natiqin, mühazirəçi, məruzəçi, icmalçının çıxışı dil normalarına cavab versə də, düzgün nitq sayıla bilməz. Nitqin düzgünlüyü yalnız o zaman təmin oluna bilər ki, nitq söyləyən şəxs bədii təsvir vasitələrindən, sinonimlərdən, obrazlı ifadələrdən, yeri gəldikcə atalar sözləri, zərb-məsəllərdən, aforizmlərdən məqamında da bəhrələnsin [5, s. 103].

Deməli, nitqin düzgünlüyü üçün məntiqi və qrammatik cəhətdən düzgün qurulmuş cümlələr əsas götürülməklə ədəbi tələffüz qaydaları gözlənilməli, normal diksiya, nitq fasilələri, məntiqi vurğu nəzərdə saxlanılmalıdır. Nitqi ağırlaşdıran, məzmunun dinləyicilərə çatdırılmasını çətinləşdirən, həcmcə böyük, dolaşq, təm-taraqlı cümlələr işlədilməməlidir. Düzgünlük anlayışı, əsasən, mövzuya aiddir. Mövzu dəqiq və konkret olarsa, natiq də öz fikrini dəqiq və yığcam qura bilər. Deməli, nitqin düzgünlüyü dedikdə cümlələrin qrammatik cəhətdən düzgün qurulması, sözlərin yerli-yerində işlədilməsi, fikrin aydın, dəqiq, məntiqi ardıcılıqla və ədəbi tələffüz normalarına uyğun ifadə olunması başa düşülür.

“Bu gün nitq mədəniyyətinin səviyyəsi, hər şeydən qabaq, ifadə olunan fikrin həqiqiliyi, doğru-düzgünlüyündən çox asılıdır. Əlbəttə, nitq mədəniyyəti baxımından ədəbi-tənqidi fikrin ifadə tərzini hər cəhətdən gözəl, nümunəvi olmalıdır. Lakin zahirən sığallı, hamar, axıcı, rəvan, sirayətədir nitq yalanı həqiqət adına ifadə edərsə, bu cür nitq mədəniyyəti səviyyədən uzaqdır” [1, s. 195].

Bu, nitq normalarına əməl edilməsidir. Nitqin tələffüz, qrammatik, üslubi normalarına əməl edilən nitq düzgün nitqdır. Bu normalara uyğun olaraq, məsələn, (ailə) yox, (ayılə), (nənəyə) yox, (nəniyə) demək lazımdır. Lakin düzgünlük həqiqi nitq mədəniyyətinin yalnız birinci pilləsidir.

[6, s. 58-60].

Nitqin dəqiqliyi.

Fikrin aydın izahı dəqiq düşüncənin nəticəsidir. Dəqiqlik və yığcamlıq nitqin əsas məziyyətləri kimi zəngin söz ehtiyatı hesabına başa gəlir. Dəqiqlik nitqin ilk və əsas şərtidir. Söz ehtiyatı zəngin olan adamın nitqi dəqiq ola bilər. Dəqiq nitq deyildikdə sözlərin ifadə olunan fikrə uyğun seçilməsidir ki, bunlar nitqin mənasına, məzmununa münasib olmaqla fikrin gerçəkliyi əks etdirməsinə şərt sayılır.

Bu anlayışda iki istiqamət əsas götürülür: gerçəkliyin əks edilməsində dəqiqlik və fikrin sözlə ifadəsində dəqiqlik. Birinci istiqamət nitq mülahizəsinin dəqiqliyi ilə bağlıdır (həqiqət, yaxud yalan). İkinci halda, aşağıdakı qüsurların meydana çıxması mümkündür: konkretliyin olmaması («kim isə, harada isə, bəzən bizdə...» və s. kimi ifadələr), səslənməsinə görə yaxın,

məzmununa görə fərqli sözlərin qarışıq salınması (əsr-əsir, almaz-almas, atlaz-atlas və s.) [6, s. 60].

Orta əsrlər dövrünün ən görkəmli alimlərindən biri olan **Nəsrəddin Tusi** özünün “Əxlaqi-Nasiri”, “Abad-ül-mütəllimin” və digər əsərlərində sözün qüdrətinə, natiqlik sənətinə yüksək qiymət vermişdir. O, gözəl nitqi millətin mədəniyyət göstəricilərindən biri sayırdı. N.Tusi göstərirdi ki, gözəl nitq üçün birinci növbədə dilin özünün səlisliyi, ifadə imkanlarının genişliyindən faydalanmaq vərdislərinin inkişaf etməsi, yəni həmin dildən istifadə edənlərin hazırlığı tələb olunur. O, nitq mədəniyyətinin əsas şərtləri olan düzgünlük, ifadəlilik və dəqiqliyə xüsusi fikir vermiş, dilin qayda-qanunlarına hamının eyni dərəcədə riayət etməsini zəruri saymışdır.

Dəqiqlik, bir tərəfdən, nitqin gerçəklik və təfəkkürlə əlaqəsinin, digər tərəfdən, fikrin dil vasitələri ilə düzgün verilməsinin göstəricisidir. Nitqin məntiqliyi, ardıcılığı, izahın uyarlılığı fikrin aydın ifadəsinə köklənmişdir. Dəqiq söz işlətmə dilin leksik sistemində olan sözlərin semantik mənasını, sinonimliyi, çox-mənəliyi, terminləri, müxtəlif funksional üslubları və qrammatik formaları yaxşı bilməyi tələb edir. Dilin sinonimlik imkanlarından istifadə edərək lazım olan sözün seçilib işlədilməsi nitq üçün çox vacibdir.

Nitqin aydınlığı.

Aydınlıq dinləyici və oxucunun nitqi asanlıqla anlaması, başa düşməsidir. Aristotel nitqin anyınlığını ünsiyyət üçün başlıca şərt sayır və göstərirdi ki, nitq aydın deyilsə, demək, o öz məqsədinə çata bilməmişdir. Nitqin aydınlığı üçün əsas amil danışanın nitq obyektini haqqında mükəmməl məlumata malik olmasıdır. Natiq haqqında danışacağı materiala dərinlikdən və yaxşı bələd olsa, həmin materialı ifadə etmək üçün müvafiq dil vasitələri də tapa bilər. Bəhs olunan mövzular, hadisələr, əhvalatla və s. barədə dərin, həm də ətraflı biliyə malik olan natiqlər daha maraqla dinlənilir, onların şərhində heç bir dolaşıqlıq, ziddi fikirlər müşahidə olunmur. Belə adamlar sadə, aydın cümlələrlə, faktlarla, dəlillərə saslanaraq danışır və yazır, işlədilən hər sözün əhəmiyyətini ifadə olunan fikir üçün onun nə dərəcədə yararlı olduğunu aydın təsvir edirlər.

Firudin bəy Köçərli nitqin aydınlığını təfəkkürün düzgün işləməsi, fikrin düzgünlüyü əlaqələndirir. “bizim yəqinimizdir ki, dili dolaşmış şəxsin fikri də dolaşmışdır. Doğru və sağlam fikrli adamların kəlamı həmişə aydın, açıq və düzgün olur” deyirdi [7, s. 34].

Şərhin aydınlığı - nitq formasının ünvanlandığı şəxs üçün anlaşılın olması, onu maraqlandıra bilməsi deməkdir. Nitqin anlaşılıqlığı aydın olmasını nəzərdə tutur. Lakin aydın şərh edilən hər şey heç də bütün insanlar üçün anlaşılıqlı olmur. Məsələn, atom fizikasına aid aydın dillə oxunan mühazirə əsasən yalnız mütəxəssislər üçün aydın olur. Deməli nitqin aydınlığı dedikdə, onun hamı üçün başa düşülən, anlaşılın səviyyədə olmasını nəzərdə tutur.

Nitq zamanı aydınlığın pozulması bir sıra hallarla bağlıdır. Bura danışanın sözlərin mənasını, işlənmə məqamlarını yaxşı bilməməsi, zəngin söz ehtiyatına mükəmməl yiyələnməməsi daxildir. Məsələn, danışmada belə cümlələr eşidirik: *O, qapının zəngini çaldı. At ilxısında yaxşı atlar vardı. Sənə müvəffəqiyyət uğurları arzulaıırım. Biz bunlara müdaxilə göstərməyə çalışırıq* və s. [5, s. 105].

Düzgün olmayan tələffüz – səslərin öz məxrəcində deyilməməsi, qarışdırılması, bəzən də səslərin, hecaların tələffüzdən düşməsi, məzmunu, məqsədə uyğun intonasiyaya əməl olunmaması və s. də nitqin aydınlığına xələl gətirən səbəblərdir. Normal nitq tempindən yavaş və ya əksinə, iti danışanlara təsadüf etmək çətin deyildir. İti tempdə danışarkən sözlər yarımçıq tələffüz olunur. Belə nitqi eşitmək və qavramaq çətin olur. Sözlərin əvvəli və ya axırı “udulur”, səslər anlaşılır. **K.S.Stanislavski** bu cür nitq haqqında demişdir: *“Səsləri dəyişdirilmiş sözlər mənə ağzının yerində qulağı, qulağın yerində barmağı olan adam təsiri bağışlayır. Əvvəli aydın deyilməyən söz başı əzilmiş adam kimidir. Sonu eşidilməyən söz isə mənə ayaqları kəsilmiş adamı xatırladır. Ayrı-ayrı hərflər və hecaların buraxılması əzilmiş burun, çıxarılmış göz və ya diş, kəsilmiş qulaq və bu kimi şikəstliklər təsirini bağışlayır...”*[8, s. 117-145].

Şəxsi heyət qarşısında, auditoriyada çıxış edən natiq nitqinin aydın olması üçün aşağıdakılara əməl etməlidir:

- 1) Danışılacaq mövzu ətrafında əvvəlcə düşünmək, lazımi material və faktlar toplamaq;
- 2) Həmin materialı sistemləşdirmək;
- 3) Mətn yazılıdırsa, dönə-dönə oxumaq, oradakı əsas fikri ifadə edən sözləri (məntiqi vurğulu sözləri) aydın və nəzərəçarpancaq dərəcədə tələffüz etməyə nail olmaq;
- 4) Söz və qrammatik formaları düzgün və aydın tələffüz etmək;
- 5) Məzmunu uyğun intonasiya seçə bilmək;
- 6) Mətdə qarşıya çıxan biləcəklər mənəvi çətin sözləri (alınma sözləri, terminləri, neologizmləri, köhnəlmiş sözləri və s.) izah etmək;
- 7) İstinad olunan mənbəni (əsr, məqalə, radio və televiziya verilişləri və s.) göstərmək;
- 8) Fikri, çıxarılan nəticəni misallarla əsaslandırmaq;
- 9) Auditoriya ilə (eləcə də müsahiblə) əks əlaqəni yaratmaq – sual vermək, cavab almaqla deyilənlərin başa düşüldüyünü, mənimsəndiyini müəyyənləşdirmək, lazım gələrsə əlavə şərh vermək;
- 10) Dinləyicilərin mənafe uyğunluğu, şəxsi maraqlarını nəzərə alınmaq [7, s. 36].

Nitqin təmizliyi.

Ədəbi dilin qaydalarından kənara çıxmadan ifadə olunan nitq təmizdir. Nitqin təmizliyi digər keyfiyyətlər kimi nitq sahibinin ümumi mədəniyyəti, savadı və dil vahidlərindən istifadə bacarığı ilə düz mütənəsidir. Nitqin təmizliyinin pozulmasının bir neçə ümumi səbəbi vardır:

1. Nitqdə yerli dialekt və şivəyə məxsus dil vahidlərinə yer verilməsidir. Xalqın böyük hissəsi canlı danışmaq dilində danışsa da, müəyyən qismi ya dialekt şəraitində yaşadığına görə, ya da uşaqlıq illərində ailəsinin, yaxud yaşayış yerinin danışmaq tərzinin təsiri altında dialekt danışığına meyilli olur. Onların danışığında *əgər, asanlıqla, yenə, dərman, manat, şəkil, nə üçün, olacağıq, o qədər, lap az, sən demə, tamam, qaldırmaq* əvəzinə **əyərəri, hasannıxnan, genə, dərmən, manıt, şikil, nöş, olacoux, oxartanan, cıqqana, deməynən, eyzan, qalxızmağ** kimi dialekt tələffüzlü sözlər işlənir [5, s. 107-110].

2. Dilin təmizliyini pozan ikinci cəhət alınma sözlərin lüzumsuz işlədilməsidir. Bir çox hallarda Azərbaycan dilində qarşılığı olmasına baxmayaraq işlədilən alınma sözlər heç də ədəbi dilə gözəllik gətirmir, əksinə nitq mədəniyyətinin pozulmasına səbəb olur. Digər tərəfdən o sözlərdən istifadə edən bəzi natiqlər (çıxış edənlər), o sözlərin mənalarını axıra kimi müəyyən etmədiklərindən, belə sözləri yerində işlətməmələri nitqin təmizliyinə ziyan vurur.

"Yaradıcı" əvəzinə "kreativ", "yenilmə" əvəzinə "innovasiya", "nüfuz" əvəzinə "prestij" sözlərinin işlənməsi nitqin təmizliyini pozur. Əcnəbi söz və terminlərin işlədilməsi o zaman məqbul sayıla bilər ki, onun mənası əhəlinin böyük hissəsi tərəfindən başa düşülsün, ikincisi də, həmin sözün qarşılığı dildə olmasın. **B.Q.Belinski** göstərir ki, qüvvədə olan iki sözdən (əcnəbi və ana dilinə məxsus sözlərdən) biri kimi əcnəbi sözü işlətmək sağlam ağılı və sağlam zövqü təhqir etmək deməkdir [7, s. 45].

Nitqin təmizliyi pozan mühüm xüsusiyyətlərdən biri də, cəmiyyətin müxtəlif dillərdə olan ifadələrdən, sözlərdən istifadə etməsidir. Müxtəlif dillərdən istifadə dinləyicidə qıcıq yaradır. Şübhəsiz ki, rus və digər dillərdə təhsil almış, daim bu dillərdə danışan şəxslərin Azərbaycan dilində danışması müəyyən problem yarada bilər, amma buna baxmayaraq hər kəs öz doğma dilini mükəmməl bilməli və danışığında müxtəlif dillərdəki ifadələrdən istifadə etməməlidir.

3. Nitqin səlisliyini pozan amillər içərisində terminlər də müəyyən yer tutur. Lakin terminlər öz sahəsində işləndikdə zərurət sayılsa da, bədii üslubda yaxud adi danışmada, çıxışlarda, elmi mövzudan kənarında anlaşılmaqlıq törədir.

4. Nitqin təmizliyini pozan amillər içərisində tüfeyli sözlərin də müəyyən qədər rolu var. Nitq zamanı cümlələr arasında əlaqə yaratmaq, yaxud işlədilməli olan zəruri sözü düzgün tapmayan şəxs boşluğu doldurmaq, fikrə "körpü" salmaq istəyəndə ya yersiz fasilələr edir, ya da

mövzu ilə əlaqəsi olmayan ara söz və ya cümlə tipli söz birləşmələri (**deməli, zaddı, şey, adı nədir, hansı ki, baxanda baxıb görürük ki, canım sənə desin və s.**) işlətmək məcburiyyətində qalır.

5. Elmi üslubda işlədilməsi məqbul sayılmayan söz qrupları sırasına loru sözlər də daxildir. Ədəbi bədii üslubda işlənən bu sözlərə personajların nitqində və canlı danışığda rast gəlirik: **gop eləmək, goplamaq, zollamaq, ağzından nallamaq, güpəmək, anqırmaq, donquldanmaq, burcutmaq, qatıqlamaq, eşşək, heyvərə, qoduq, tülkü, sən qıfilla, qırıldatmaq, çərənləmək, hırıldamaq** və s. sözlər nitqdə rəqibini alçaltmaq, təhqir etmək, pis münasibət bildirmək məqsədi daşıyır. Söyüşlər, qarğışlar, ədəbsiz və qeyri-etik sözlər ictimai yerlərdə vulqar xarakterli olduğundan mətbu əsərlərdə nitqin təmizliyi baxımından işlədilməsi caiz görülmür.

6. Kobud sözlər sırasında **jarqonlar** da qeyd olunmalıdır. Süni ünsiyyət vasitəsi sayılan **jarqon** sözlər cəmiyyətdə müəyyən qrup insanlar tərəfindən düzəldilir və elə onlar tərəfindən də başa düşülür.

Nitqin yiğcamlığı.

Mədəni nitqin keyfiyyətlərindən olan yiğcamlıq müxtəsərlik və qısalıq anlamındadır. Yəni nitqin ən mühüm tərəfi onun səliqəli olması üçün lakonik, çoxda geniş olmayan, dinləyiciləri yormayan formada qurulmasıdır. Nitqin yiğcamlığı ilə bağlı Qədim Yunanıstanda **"lakonik danışiq"** anlayışı da yarandı. Sonralar spartalılar nitqin bu cəhətini daha da inkişaf etdirirlər. **Makedoniya çarı Aleksandrın atası II Filipp** bütün Yunanıstanı işğal etmək qərarına gələndə Sparta çarına məktub göndərmişdi ki, *"əgər müqavimətsiz təslim olmasanız şəhərinizi kətanla şumlayacağam"*. Öz ultimatumuna cavab gözləyən Filipp, nəhayət, oradan bir məktub alır və mətni görmədikdə heyrətlənir. Bu vaxt ona məktubda yazılan bircə sözü göstərilər, bu, "əgər" sözü idi [9, səh. 65]. Qədim Yunanıstanda nitqin yiğcamlığına xüsusi əhəmiyyət verilirdi. Plutarx nitqin gücündən danışarkən demişdir: *"Nitqin gücü az sözlə çox şey söyləmək bacarığıdır"*.

Xalq şairi **S.Vurğun** trikotaj fabriki işçilərinin yığıncağında adamların yiğcam, lakonik çıxışlarını dinlədikdən sonra demişdir: *"Mən çox qısa və yiğcam danışan bu adamları dinlədikcə fərəhlənir və təəssüf edirəm ki, bir çoxlarının vaxtı sözcülüyə, uzun danışmağa sərf olunur. Axı, böyük arzuları, məqsədləri qısa sözlərlə də ifadə etmək olar"*[10, s. 256].

Əksər hallarda, insanlar uzunçuluğun, sözcülüyn əleyhinə olaraq, adi danışiqdan tutmuş mühazirə, məruzə, çıxışlara, eləcə də bədii əsərlərə qədər yiğcamlıq tərəfdarıdırlar. Fikri əhatə etməklə qısa demək bacarığı **hə** da istedad əlamətidir. İstedadla bağlı olan yiğcamlıq söz söyləyəndən deyəcəklərini ölçülü-biçili, geniş mətləbləri yiğcam şəkildə deməyi, vaxt almamağı, təkrarçılıqdan qaçmağı, məlum olanları yenidən xatırlatmamağı, başqalarını yormamağı tələb edir. Əbəs yerə deyildir ki, indi insanların vaxtını qiymətləndirmək, uzunçuluq etməmək naminə mühazirəyə əvvəlcədən bir saat, məruzəyə on dəqiqəyə qədər, çıxışlara iki-üç dəqiqə vaxt reqlamenti planlaşdırılır. Nitqin yiğcamlığını həmişə vacib əmil hesab etmişlər [5, s.111] Nitqdə ekspessivliyi yüksəltmək baxımından etik və estetik mətnlərdən ustalıqla istifadə etmək hər bir natiqə müyəssər olmur.

Sözlərin, ifadələrin lüzumsuz işlənməsi hallarına həm yazılı, həm də şifahi nitqdə təsadüf etmək mümkündür. Məsələn, **dəmir seyf, cədvəl şəkli, taksi maşını, qara neft, pensiya pulu** və s. söz birləşmələrindəki **dəmir, şəkil, maşın, qara, pul** sözləri artıqdır, axı seyf dəmirdən olur, taksinin maşın olduğu, neftin qara olması hamıya aydındır. Yaxud, "Məndə ona qarşı məhəbbət var", "ürəyim fərəh hissi ilə döyünürdü", "Ta qədimdən yaradıcı sənətkarlara hörmət var" və s. cümlələrində **qarşı, hissi, ta, yaradıcı** sözlərinin lüzumsuzluğu göz önündədir. Görəsən, yaradıcı olmayan sənətkar varmı? **Ta** ədatı uzaqlıq bildirdiyindən "ta qədimdən" işlətməyə ehtiyac yoxdur və s. Bu tipli cümlələrdə uzunçuluqdan irəli gələn bəzi sözləri atmaqla fikri yiğcam ifadə etmək mümkündür [7, s. 39]

Nəticə : Məqalədə apardığımız təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, mədəni nitq ədəbi dilə yaxşı yiyələnmiş şəxslərin işlətdiyi nitqdır. Deməli, ədəbi dilə mükəmməl yiyələnmədən mədəni nitqdən danışmaq olmaz. Nitqin mədəniliyi ədəbi dilin qayda-qanunlarını yüksək səviyyədə mənimsəməklə, dilimizin fonetik normalarını gözləmək, zəngin söz ehtiyatına sahiblənmək, bə-dii dil vasitələrinə yiyələnməklə təmin olunur. Mədəni nitq aydın, səlis, zəngin, ifadəli, yerli-yerində, qulaqlarda rəvan səslənən, oxuyarkən göz oxşayan, məntiqi cəhətdən obyektiv ger-çəkliyə uyğun nitqdır. Bu nitqdə söz birləşmələri və cümlələr, sintaktik konstruksiyalar qrammatik cəhətdən düzgün qurulur, natiqə əxlaq qaydaları çərçivəsində təmkinli, soyuqqanlı, özünə və sözünə arxayın şəkildə, lakin insanlara, hadisələrə, görülən işlərə isti münasibəti ilə seçilir.

Təbii ki, insanlarda nitq mədəniyyətinə yiyələnmə eyni dərəcədə deyildir. Bu, insanın savadından, mütaliəsindən və qavrayışından, danışdığı dilə yaxşı bələd olmasından, yazılı və şifahi dilin normalarına mükəmməl yiyələnməsindən asılıdır. Hər bir şəxsə öz əməli işinə və nitq qabiliyyətinə görə qiymət verilir. Yaxşı, gözəl söz, kəlam, dil nitq şəklində insanın qiymətini yüksəklərə qaldırır. Mədəni nitq qeyri-mədəni nitqdən istifadə olunan zəngin söz ehtiyatı, dilin daxili qrammatik quruluşunun bütün incəliklərinə qədər gözlənilməsi ilə, intonasiyaya, xoş avaza, ritmə uyğun forması ilə seçilir. Belə nitq bir növ, yaradıcılıq işidir, gözəl bədii əsər səviyyəsində yazılışdır. Dil normaları üçün ölçü olan yüksək mədəni nitq böyük istedad və mütəmadi vərdiş hesabına yaranır, məntiqli, səlis, aydın danışığa istiqamət verir.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, 1988.
2. Quluqızı G. Nitq mədəniyyəti. Nitqin yığcamlığı üzərində iş. “Təhsil problemləri” saytı. Bakı, 2014.
3. Cəfərov N. Teatrın dili və ya dilin teatr formulu... // “Kaspi” qəzeti, 6 mart 2015, 043(3354), s.10).
4. Bayramov A., Məhərrəmov Z., İsgəndərzadə M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı: “ULU”, 2015, 236 s.
5. Hüseynov S., Qaracayeva E. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (dərslük). Bakı: “Elm və təhsil”, 2016, 408 s.
6. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, “Nurlar” nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2014, 400 s.
7. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları : dərs vəsaiti. Bakı, 2013, 277 s.
8. Konstantin S. Mənim sənət həyatım. K.S.Stanislavski; [tərc. ed. R.Təhmasib; red. M.Mirkişiyev], Bakı: Azərtədrisnəşr, 1963, 523 s.
9. Pedaqogika tarixi : dərslük / F. A. Rüstəmov. Bakı: Nurlan, 2006, 727 s
10. Kəlbəliyev Ə. Azərbaycan dili dərslərində şagirdlərin nitq etiketlərindən düzgün istifadə bacarığının aşılması imkanları. Bakı, 2002.

Севиндж Солтаналиева

ВАЖНЫЕ КАЧЕСТВА РЕЧЕВОЙ КУЛЬТУРЫ (правильность, точность, ясность, чистота и компактность)

Резюме

В статье раскрываются особенности культуры речи, отмечается, что речь оратора может быть эффективной, только при условии соблюдения лексических норм языка.

Также отражены некоторые особенности, которые отличают культурную речь от. Нецивилизованной. Раскрываются основные критерии и такие важные качества культуры речи как правильность, точность, ясность, компактность, анализируется их роль в формировании культуры речи. Перечислены факторы, которые должны соблюдаться оратором во время выступления.

Ключевые слова: *культура речи, правильность, точность, ясность, чистота, компактность.*

Sevindj Soltanalieva

IMPORTANT QUALITIES OF SPEECH CULTURE (honesty, accuracy, clarity, purity and compactness)

Summary

The article reveals the features of the culture of speech. Here is noted that the speaker's speech can be effective only if the lexical norms of the language are observed. Some of the features that distinguish cultural speech from uncivilized speech. The main criteria and such important qualities of culture of speech are revealed as correctness, accuracy, clarity, compactness and is analyzed their role in the formation of it. The factors that must be observed by the speaker during the speech are specified in the article.

Key words: *culture of speech ,correctness, accuracy, clarity, purity, compactness.*

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 09.07.2019.

Çapa qəbul olunma tarixi: 17.08.2019

Filologiya elmləri doktoru **Nailə Səmədova**
tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.